

Anna Helena Przybyła*

orcid. org/0000-0002-0358-668X

Krajobraz miejski jako dziedzictwo. Trasa W-Z i nowa kompozycja krajobrazowa Starej Warszawy

Urban Landscape as Heritage: The East–West Route and the New Landscape Composition of Old Warsaw

Słowa kluczowe: odbudowa Warszawy, odbudowa Starego Miasta, plac Zamkowy, Trasa W-Z, panorama miasta, nowa panorama Starej Warszawy

Keywords: reconstruction of Warsaw, reconstruction of the Old Town, Zamkowy Square, East–West Route (Trasa W–Z), city panorama, new panorama of Old Warsaw

Wprowadzenie

W lipcu 1949 r. odbyło się uroczyste otwarcie Trasy Wschód-Zachód – jednej z najważniejszych realizacji pierwszych lat odbudowy Warszawy. Uczestnikom uroczystego przemarszu ukazała się zupełnie nowa kompozycja krajobrazowa (ryc. 1), składająca się ze znanych i ważnych obiektów z przedwojennego miasta¹. Obok leżącej w ruinach Starówki, czekającego na odbudowę Krakowskiego Przedmieścia i pustego terenu po Zamku Królewskim jaśniał widok zdumiewający i nieobecny we wspomnieniach. Poprowadzenie Trasy W-Z tunelem pod Krakowskim Przedmieściem spowodowało wyłączenie placu Zamkowego z głównego ruchu kołowego i wydobyć z niego wartości kompozycyjnych i plastycznych otaczających „warszawski Akropol”. Powstał jeden z najbardziej znanych widoków Warszawy – widziany od Wisły w kierunku zachodnim szeroki kadr na fragment historycznej części miasta wokół wlotu do tunelu pod placem Zamkowym, z Mariensztat, kościołem św. Anny i dzwonnica, kamienicami przy Krakowskim Przedmieściu, kolumną Zygmunta i pałacem Pod Blachą, oraz górującym nad nimi, nieistniejącym do lat 70. XX w., ale intuicyjnie wkomponowywanym Zamkiem Królewskim.

Introduction

In July 1949, the East–West Route (Polish: Trasa W–Z)—one of the most significant undertakings of the early postwar reconstruction of Warsaw—was officially opened. The participants of the opening parade were presented with a completely new landscape composition (Fig. 1), consisting of well-known and important landmarks from the prewar city.¹ Next to the Old Town lying in ruins, Krakowskie Przedmieście waiting to be rebuilt, and the empty area left by the Royal Castle, there appeared a sight that was astonishing and a view that had no precedent in living memory. The routing of the East–West Route through a tunnel under Krakowskie Przedmieście effectively removed vehicular traffic from Zamkowy Square and brought out the compositional and artistic values surrounding the “Warsaw Acropolis.” The result is one of the most famous views of Warsaw—a wide perspective from the Vistula River looking west, capturing a fragment of the historic part of the city around the entrance to the tunnel under Zamkowy Square, with Mariensztat, St. Anne’s Church and bell tower, tenement houses on Krakowskie Przedmieście Street, Sigismund’s Column and Copper-Roof Palace, and the towering Royal Cas-

* mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

* *M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology*

Cytowanie / Citation: Przybyła A.H. Urban Landscape as Heritage: The East–West Route and the New Landscape Composition of Old Warsaw. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:112–131

Otrzymano / Received: 21.03.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 31.05.2025

doi: 10.48234/WK83URBAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Otwarcie Trasy W-Z w Warszawie; 1949, Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/39/0/-/3441

Fig. 1. Opening of the East–West Route in Warsaw; 1949, National Digital Archive, ref. 3/39/0/-/3441

Piotr Biegański, główny konserwator zabytków Warszawy, pisał o nowym widoku: „znany nam jedynie ze starych sztychów wielki zespół architektoniczny Zamku i kościoła Św. Anny dzięki racjonalnie poprowadzonej Trasie W-Z otworzył panoramę dzielnicy przyskarpowej przy placu Zamkowym” [Biegański 1949, s. 5]. Zygmunt Kamiński zachwycił się nowo powstałym wjazdem do miasta: „Trasa [...] wydzwignęła majestatycznie w górę akcenty jedyne w swym wyrazie plastycznym: Zamek i kościół św. Anny. W ten sposób powstał [...] wjazd od wschodniej praskiej strony do serca stolicy, o zupełnie wyjątkowym wyrazie architektonicznym” [Kamiński 1949, s. 302]. Wskazywał na ogromne znaczenie realizacji: „zostało uświetnione i uporządkowane skupisko elementów architektonicznych, które po kilku latach wraz z odbudowanym Zamkiem i Starym Miastem z wyniosłą bryłą katedry stworzą z tej części Warszawy jedno z najpiękniejszych miast świata” [Kamiński 1949, s. 302]².

Zdumiewała nowoczesność rozwiązań i jednoczesna troska o historię. Odbudowa, ochrona i odpowiednia prezentacja zabytków były najważniejsze, ale wykorzystano szansę, żeby zabytki „naprawić” i odbudować w wybranej historycznej formie lub idealnej, nigdy nieistniejącej i wyobrażonej. Zatem panorama, choć w znacznym stopniu nowa i podporządkowana aktualnie zdefiniowanym potrzebom użytkowym stolicy, była świadectwem potraktowania widoku miasta jako dziedzictwa historycznego i urbanistycznego. Powojenna kompozycja budziła zachwyt profesjonalistów i amatorów i przez dekady odgrywała ważną rolę w wizualnej opowieści o Warszawie, funkcjonowała jako wizytówka miasta, symbol jego przeszłości, a zarazem dynamicznej teraźniejszości.

tle, which did not exist until the 1970s, but intuitively incorporated into urban composition.

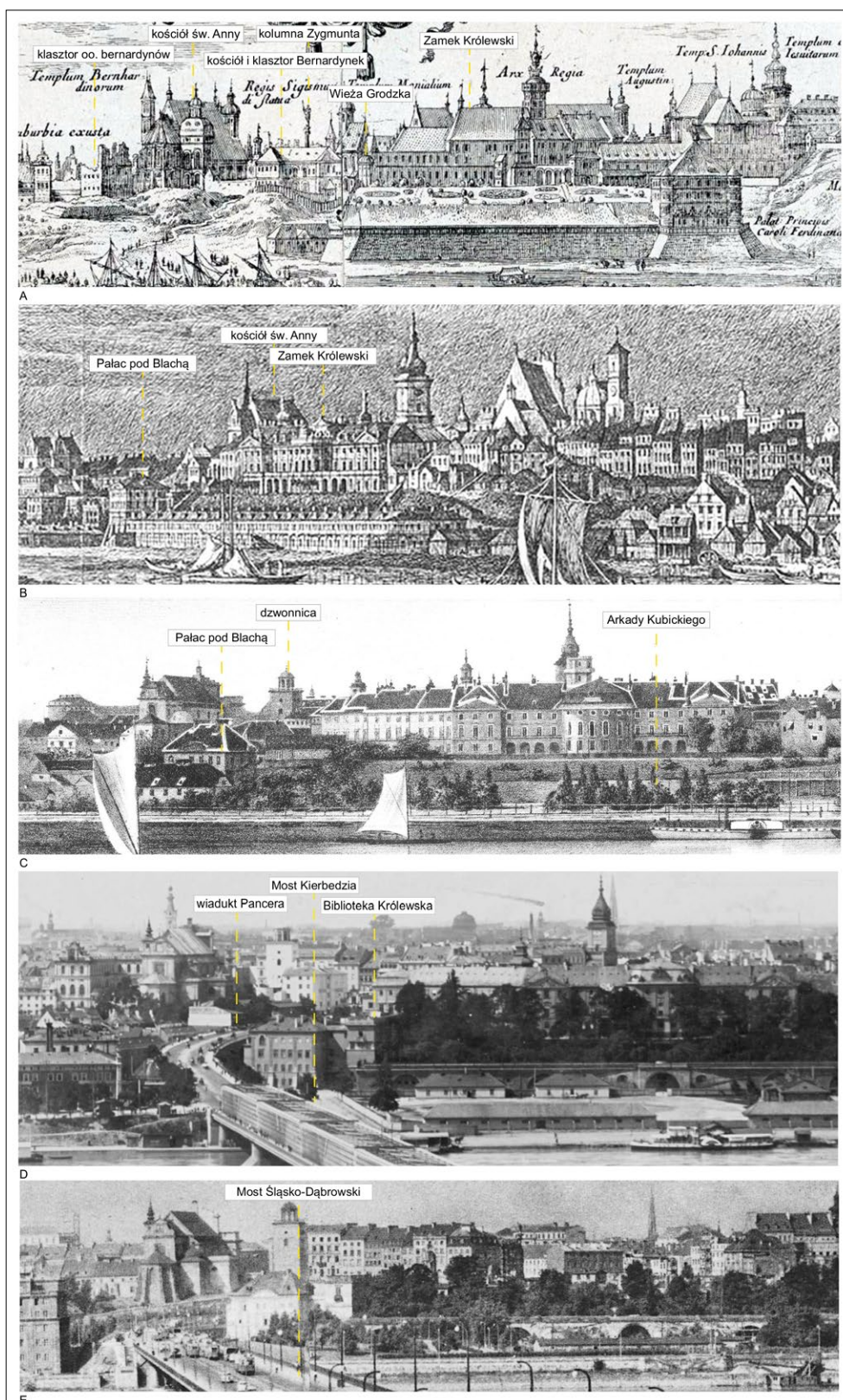
Piotr Biegański, Warsaw’s chief conservation officer, wrote about the new view: “known to us only from old engravings, the great architectural ensemble of the Castle and St. Anne’s Church, thanks to the rationally routed East–West Route, opened up the panorama of the escarpment district near Zamkowy Square” [Biegański 1949, p. 5]. Zygmunt Kamiński marveled at the newly created entrance to the city: “The route [...] brought out majestically upward accents unique in their artistic expression: Castle and St. Anne’s Church. This created [...] an entrance from the eastern Praga side into the heart of the capital, with a completely unique architectural expression” [Kamiński 1949, p. 302]. He emphasized the great significance of the project: “a cluster of architectural elements has been honored and arranged, which after a few years, together with the rebuilt Castle and the Old Town with the lofty block of the Cathedral, will make this part of Warsaw one of the most beautiful cities in the world” [Kamiński 1949, p. 302].²

The modernity of the design solutions and the simultaneous concern for history were striking. Reconstruction, protection, and appropriate presentation of the monuments were of primary importance, but the opportunity was also taken to “repair” monuments and to rebuild them either in a selected historical form or in an idealized form that had never existed and was imagined. Thus, Warsaw’s panorama—although to a large extent new and adapted to the contemporarily defined utilitarian needs of the capital—testified to the approach of treating the city’s panorama as both historical and urban heritage. The postwar composition impressed both professionals and amateurs, and for decades played an important role in the visual story of Warsaw, functioning as a showcase of the city, a symbol of its past, and at the same time of its dynamic present.

This article attempts to outline the history of the view—a fragment of the Warsaw panorama between St. Anne’s Church and the Royal Castle—within the perspective of its *longue durée*, from the appearance of its earliest elements. The first part of the text, based on selected panoramas of Warsaw, analyzed the most significant transformations of this section of the city since the fifteenth century, the successive additions, the erection of new buildings, as well as reconstructions and demolitions. The second part described the changes in the panorama resulting from the construction of the East–West Route after the Second World War. The author has synthesized the historical research and available iconographic material and has presented the results of the analysis in graphic form.

Transformation of the view of the Warsaw panorama from St. Anne’s Church to the Royal Castle

Historical descriptions of Warsaw usually begin by outlining the picturesque topography of the Warsaw

Ryc. 2. Fragmenty panoram pokazujące przemiany widoku od kościoła św. Anny do Zamku: A) Erik Jönsson Dahlbergh, Nicolas Perelle, *Widok Warszawy z 1656 roku*, Muzeum Warszawy, sygn. MHW 15513; B) Bernardo Bellotto, *Widok Warszawy od strony Pragi*, ok. 1840–1850, Biblioteka Narodowa, sygn. G.33957; C) Maurycy Scholtz, *Warszawa ze strony Pragi*, ok. 1840–1850, Biblioteka Narodowa, sygn. G.33957; D) *Panorama miasta z wieży kościoła św. Floriana*, ok. 1900, wytwórnia Rembrandt, Muzeum Warszawy, sygn. AF 13159; E) *Panorama Warszawy z Pragi*, 1958, „Stolica” 1974, nr 25, s. 20–21

Fig. 2. Fragments of panoramas showing the transformation of the view from St. Anne's Church to the Castle: A) Erik Jönsson Dahlbergh, Nicolas Perelle, "View of Warsaw from 1656," Museum of Warsaw, Ref. MHW 15513; B) Bernardo Bellotto, "View of Warsaw from Praga," 1770; C) Maurycy Scholtz, "Warsaw from Praga," ca. 1840–1850, National Library, Ref. G.33957; D) "Panorama of the city from the tower of St. Florian Church," ca. 1900, Rembrandt factory, Museum of Warsaw, ref. AF 13159; E) "Panorama of Warsaw from Praga," 1958, "Stolica" 1974, no. 25, pp. 20–21

W niniejszym artykule podjęto próbę zarysowania historii widoku – fragmentu panoramy Warszawy między kościołem św. Anny a Zamkiem Królewskim – w perspektywie długiego trwania od pojawiania się jego najstarszych elementów. W pierwszej części tekstu, opierając się na wybranych panoramach Warszawy, przeanalizowano najważniejsze przemiany tego fragmentu miasta od XV w., kolejne nawarstwienia, wznoszenie nowych obiektów oraz przebudowy i wyburzenia. W drugiej części opisano zmiany, jakie zaszły w panoramie w związku z budową Trasy W-Z po II wojnie światowej. Autorka zestawiała wyniki badań historycznych i dostępny materiał ikonograficzny, a wyniki analiz przedstawiła graficznie.

Przemiany widoku warszawskiej panoramy od kościoła św. Anny do Zamku Królewskiego

Historyczne opisy Warszawy rozpoczyna zazwyczaj nakreślenie malowniczego ukształtowania skarpy warszawskiej. Ryciny i wedyuty, rysowane z prawego brzegu Wisły, za pomocą których przez wieki przedstawiano Warszawę, pokazują miasto od strony rzeki, na wzniesieniu, z nagromadzonymi przez lata budynkami (ryc. 2). Widok na skarpe w okolicy Zamku Królewskiego i Starego Miasta przez lata się zmieniał – powstawały nowe budynki i budowle, a te, które istniały, burzono pod budowę kolejnych³.

Najstarszymi budynkami w warszawskiej panoramie są **Zamek Królewski i kościół św. Anny**. Pierwszymi elementami Zamku była XIV-wieczna Wieża Grodzka – najstarszy, wielokrotnie przebudowywany, ale istniejący do dzisiaj fragment Zamku, i Dwór Większy [Lorentz 1988, s. 32–51]. W XV w. na lewo od Zamku powstał **klasztór oo. Bernardynów z kościołem św. Anny i ogrodami** na skarpie. Zespół przebudowano w XVI w. [Dawna Warszawa 1949, s. 45–49].

Panorama Dahlberga i Perelle’a (ryc. 2A) z połowy XVII w. przedstawia Zamek Królewski w formie, jaką uzyskał w czasie panowania Wazów – wczesnobarokowy pięcioskrzydłowy gmach z dziedzińcem w środku i wieżą zegarową dominującą nad całą bryłą. Od strony Wisły powstało skrzydło sypialne z wieżą i niewielkimi wieżyczkami na bokach. Ogród zamkowy otoczono murem biegnącym u podnóża skarpy, a na północnym bastionie wzniesiono pałacyk [Lorentz 1988, s. 32–51]. W tym czasie plac Zamkowy w dzisiejszym kształcie nie istniał – obszar był wypełniony oficynami zamkowymi, kościołem św. Klary, klasztorem Bernardynek, kamienicami miejskimi i Bramą Krakowską. W 1644 r. na końcu Krakowskiego Przedmieścia, obok Bramy Krakowskiej, stała **kolumna Zygmunta** – pomnik Zygmunta III Wazy projektu Clemente Mollego i Constantina Tencallego – widoczna w panoramie nad kościołem i klasztorem Bernardynek [Biegański 1937, s. 319]. W 2. połowie XVI w. obok kościoła św. Anny wzniesiono **dzwonnice**, a pomiędzy budynkami powstał niewielki **dziedziniec**. Obok prezbiterium wybudowano kaplicę, którą w XVIII w. przebudowano

escarpment. Engravings and vedutas, drawn from the right bank of the Vistula and used for centuries to depict Warsaw, present the city from the riverside, on a hill, with buildings that had accumulated over centuries (Fig. 2). The view of the escarpment in the vicinity of the Royal Castle and the Old Town changed over time—new buildings and structures were erected, while those that existed were demolished to make way for others.³

The oldest buildings in the Warsaw panorama are **the Royal Castle and St. Anne’s Church**. The earliest elements of the castle were the fourteenth-century Grodzka Tower—the oldest surviving section of the castle, repeatedly rebuilt yet still standing today—and the Greater Court [Lorentz 1988, pp. 32–51]. In the fifteenth century, a **Bernardine convent** was built to the left of the castle, with **St. Anne’s Church and gardens** on the escarpment. The complex was rebuilt in the sixteenth century [Dawna Warszawa 1949, pp. 45–49].

The panorama by Dahlberg and Perelle (Fig. 2A) from the mid-seventeenth century presents the Royal Castle in the form it acquired during the reign of the Vasa dynasty—an early Baroque five-winged edifice with a central courtyard and a clock tower dominating the entire mass. On the Vistula side, a residential wing with a main tower and flanking turrets was constructed. The castle garden was enclosed by a wall running along the foot of the escarpment, and a small palace was erected on the northern bastion [Lorentz 1988, pp. 32–51]. At that time, Zamkowy Square in its present form did not exist—the area was filled with castle outbuildings, St. Clare’s Church, the Bernardine convent, townhouses and the Krakowska Gate. In 1644, at the end of Krakowskie Przedmieście Street, next to the Krakowska Gate, **Sigismund’s Column** was erected—a monument to Sigismund III Vasa designed by Clemente Molli and Constantin Tencalli—visible in the panorama above the church and the Bernardine convent [Biegański 1937, p. 319]. In the second half of the sixteenth century, a **bell tower** was built next to St. Anne’s Church, and a small **courtyard** was created between the buildings. A chapel was constructed next to the presbytery, which was rebuilt in the eighteenth century and dedicated to Władysław of Gielniów. The area beneath the escarpment at the back of the monastery gardens remained undeveloped until the mid-eighteenth century. In 1762, the *jurydyka* (a privately owned jurisdictional settlement) of Mariensztat was established, and from then on, the area was filled with irregular and chaotic buildings.

Bernardo Bellotto’s panorama (Fig. 2B), created in the second half of the eighteenth century, shows the Castle in the form it acquired during the reign of the Saxon kings. In the first half of the eighteenth century, the height of the castle wings was unified and the Castle was expanded on the Vistula side with a new main wing designed by Gaetano Chiavere. At the foot of the escarpment, a large outbuilding was erected. King Stanisław Augustus planned to create a formal square

i poświęcono Władysławowi z Gielniowa. Teren poniżej, pod skarpą, na tyłach ogrodów klasztornych, pozostawał niezabudowany do połowy XVIII w. W 1762 r. powstała jurydyka Mariensztat i od tej pory obszar spełniała nieregularna i chaotyczna zabudowa.

Panorama Bernarda Bellotta (ryc. 2B), wykonana w 2. połowie XVIII w., pokazuje Zamek w kształcie, jaki otrzymał w czasie panowania królów saskich. W 1. połowie XVIII w. ujednolicono wysokość skrzydeł zamkowych i rozbudowano Zamek od strony Wisły o nowy korpus główny projektu Gaetana Chiaverego. U podnóża skarpy wzniesiono wielką oficynę. Król Stanisław August planował stworzyć reprezentacyjny plac na południowy zachód od Zamku i zlecił wykonanie kilku projektów, których nie zrealizowano. Po pożarze w 1767 r. odbudowano skrzydło południowe, a w latach 1778–1782 do skrzydła gotyckiego dobudowano **Bibliotekę Królewską** projektu Dominika Merliniego [Lorentz 1988, s. 32–51]. Powiększono także teren ogrodów zamkowych. Na początku XVIII w. do kamienicy Wawrzyńca Refussa, znajdującej się po lewej stronie Zamku, dodano pałacową fasadę i skrzydło. W kolejnych latach pałac rozbudowano o drugie skrzydło i pokryto blachą. W latach 70. XVIII w. Stanisław August, nowy właściciel **pałacu Pod Blachą**, zlecił Merliniemu przebudowę obiektu, w efekcie czego prawe skrzydło nadbudowano i połączono z Biblioteką Królewską oraz przekształcono wnętrza budynku [Jaroszewski 1985, s. 100–101]. Na początku XVIII w. przy dzwonnicy zbudowano kamienicę. W 1788 r. powstała nowa, klasycystyczna fasada świątyni projektu Piotra Aignera.

Znaczne zmiany w panoramie miasta (ryc. 2C, 2D) przyniósł XIX w. W 1817 r. wyburzono wszystkie budynki między ul. Świętojańską a Zamkiem i powstał plac o nieregularnym kształcie, zarys dzisiejszego placu Zamkowego. Wyburzono Bramę Krakowską, ale pozostawiono kolumnę Zygmunta. W latach 1818–1827 Jakub Kubicki przebudował istniejącą przy Wiśle oficynę Zamku i połączył górny i dolny ogród zamkowy arkadowym tarasem. Po powstaniu listopadowym ogrody przekształcono w plac do ćwiczeń, wybudowano koszarę wojskową, a Arkady Kubickiego przekształcono na stajnię. W latach 50. XIX w. Zamek zwieńczono attyką, obniżono dach, a elewacje rozcłonkowano pilastrami [Lorentz 1988, s. 32–51].

Między pałacem Pod Blachą a dzwonnica w latach 1844–1846 wybudowano wiadukt projektu Feliksa Pancera z ul. Nowy Zjazd. Wyburzono kościół i klasztor św. Klary i budynki pod skarpą, a kolumnę Zygmunta przesunięto o kilka metrów w lewo⁴. Wiadukt Pancera łączył się z poziomem placu na wysokości Bramy Grodzkiej. Wysoka i monumentalna budowla znacznie zmniejszyła powierzchnię ogrodów zamkowych, zasłoniła Mariensztat i pałac Pod Blachą. Dwadzieścia lat później do wiaduktu dobudowano most Kierbedzia – pierwszy stały most na Wiśle [Stern 1960, s. 65–68]. Zamek stopniowo tracił swój reprezentacyjny charakter i dominującą rolę w panoramie, zasłonięty drzewami stopił się z resztą budynków na skarpie.

southwest of the Castle and commissioned several designs, none of which were realized. After the fire in 1767, the southern wing was rebuilt, and between 1778 and 1782 the **Royal Library**, designed by Dominico Merlini, was added to the Gothic wing [Lorentz 1988, pp. 32–51]. The area of the castle gardens was also enlarged. At the beginning of the eighteenth century, a palatial facade and wing were added to the townhouse of Wawrzyniec Refuss, located on the left side of the Castle. In the following years, the palace was expanded with a second wing and covered with copper sheeting. In the 1770s, Stanisław August, the new owner of the **Copper-Roof Palace**, commissioned Merlini to remodel the building; as a result, the right wing was raised and connected to the Royal Library, and the building's interior was redesigned [Jaroszewski 1985, pp. 100–101]. At the beginning of the eighteenth century, a tenement was built next to the bell tower. In 1788, a new neoclassical facade of the temple was created, designed by Peter Aigner.

The nineteenth century brought significant changes to the city's panorama (Fig. 2C, 2D). In 1817, all buildings between Świętojańska Street and the Castle were demolished, creating a square of an irregular shape—the outline of today's Zamkowy Square. The Krakowska Gate was demolished, but Sigismund's Column remained. Between 1818 and 1827, Jakub Kubicki rebuilt the castle outbuilding on the Vistula side and connected the upper and lower castle gardens with an arcaded terrace. After the November Uprising, the gardens were turned into a training ground, military barracks were built, and Kubicki's Arcade was turned into stables. In the 1850s, the Castle was topped with an attic, the roof was lowered, and the facades were articulated with pilasters [Lorentz 1988, pp. 32–51].

Between the Copper-Roof Palace and the bell tower, a viaduct designed by Felix Pancer was constructed between 1844 and 1846, connecting Nowy Zjazd Street. The church and convent of St. Clare, as well as buildings at the foot of the escarpment, were demolished, and Sigismund's Column was moved a few meters to the left.⁴ The Pancer viaduct connected to the level of the square at the Grodzka Gate. The tall and monumental structure significantly reduced the area of the castle gardens, obscured Mariensztat and the Copper-Roof Palace. Twenty years later, the Kierbedź Bridge, the first permanent bridge over the Vistula, was added to the viaduct [Stern 1960, pp. 65–68]. Gradually, the Castle lost its formal character and dominant role in the panorama; hidden by trees, it blended into the rest of the buildings on the escarpment.

Demolitions around Zamkowy Square created new vistas from the Vistula River. The southern facade of the Royal Castle was exposed, as well as a view of the square in front of the Castle and the complex of eighteenth-century townhouses at the end of Krakowskie Przedmieście.⁵ The largest of these, the **Roesler and Hurtig townhouse** (No. 79), visible in the panorama

Wyburzenia w otoczeniu placu Zamkowego spowodowały powstanie nowych otwarc widokowych od strony Wisły. Odsłonięto południową elewację Zamku Królewskiego oraz widok na plac przed Zamkiem i zespół XVIII-wiecznych kamienic na końcu Krakowskiego Przedmieścia⁵. Największą z nich, **kamienicę Roeslera i Hurtiga** (nr 79), znajdującą się na panoramie (ryc. 2D) za dzwonnica, zaprojektowano w latach 80. XVIII w. w stylu klasycystycznym. W wyniku przebiecia ul. Miodowej do Krakowskiego Przedmieścia w latach 80. XIX w. budynek znalazł się na rogu dwóch ulic i został znacznie przebudowany [Bohosiewicz 1957, s. 344–345]. Trzy kolejne kamienice (nr 81, 83, 85) powstały w 2. połowie XVIII w. Następna, **kamienica Prażmowskich** (nr 87), powstała w XVII w., a w połowie XVIII w. została przebudowana w stylu rokokowym. Na przełomie XVIII i XIX w. kamienicę rozbudowano o dwuosiowy segment, a rozbudowę zharmonizowano z istniejącą fasadą. Ostatnia w szeregu, **kamienica Johna**, powstała w połowie XVIII w. w formie rokokowej. W latach 60. XIX w. budynek podwyższono o jedną kondygnację i zmieniono dekorację na eklektyczną, a pół wieku później powrócono do dekoracji rokokowej [zob. Bohosiewicz 1957, s. 337–353].

W 1819 r. Aigner przebudował część dawnego klasztoru i dzwonnice – podwyższył budowlę i zakończył glorię. W 1830 r. obok kaplicy Władysława powstała kaplica Matki Boskiej Loretańskiej [Łukasik 1938, s. 519]. Kościół św. Anny, dzwonnica i dziedzińce między nimi obrastały w niewielkie budynki i dobudówki. W XIX w. w przyziemiu dzwonnicy wybito otwory okienne. Fragmenty gotyckich murów kościoła otynkowano. Znacznie przebudowano dawny klasztor. W latach 50. XIX w. obniżono dach nad korpusem głównym pałacu Pod Blachą i zlikwidowano fronton od strony Wisły [Jaroszewski 1985, s. 101–102]. Budowa wiaduktu wpłynęła na teren pod skarpą – zyskał na wartości ze względu na połączenie obu brzegów Wisły. Na miejscu wyburzonych budynków powstał plac o nieregularnym kształcie, przekształcony później na targowisko. Wzdłuż wiaduktu wzniesiono wysokie, ośmiopiętrowe kamienice, a poniżej kościoła św. Anny budynki przemysłowe.

Popularne od końca XIX w. ujęcie (ryc. 3), wykonane z dachu kamienicy przy Wiśle, pokazuje wiadukt, po lewej stronie gęstą i chaotyczną zabudowę Mariensztatu zasłaniającą widok na plac Zamkowy, na środku kościół i dzwonnice otoczone dobudówkami, za nimi kamienice, a po prawej stronie, za wiaduktem, fragmenty pałacu Pod Blachą i Zamku Królewskiego.

W dwudziestoleciu międzywojennym próbowano naprawić widoczne w panoramie (ryc. 2D, zob. też ryc. 4) wieloletnie zaniedbanie skarpy warszawskiej. W planach miejskich zwracano uwagę na wartość plastyczną rzeki i skarpy, wskazywano na potrzebę uregulowania terenu nad Wisłą i proponowano przeznaczenie skarpy na „ogrody, tarasy, gmachy, loggie, pomniki itd. otwierając perspektywy z miasta na rzekę i odwrot-

(Fig. 2D) behind the bell tower, was designed in the 1780s in the neoclassical style. As a result of the extension of Miodowa Street to Krakowskie Przedmieście in the 1880s, the building was located at the corner of the two streets and was significantly rebuilt [Bohosiewicz 1957, pp. 344–345]. Three more townhouses (Nos. 81, 83, 85) were built in the second half of the eighteenth century. The next one, the **Prażmowski Tenement** (No. 87), was constructed in the seventeenth century and was rebuilt in Rococo style in the mid-eighteenth century. In the late eighteenth and early nineteenth centuries, the townhouse was expanded with a two-axis segment, and the extension was harmonized with the existing facade. The last in the row, the **Alexander John Tenement**, was built in the mid-eighteenth century in Rococo form. In the 1860s, the building was raised by one story and the decoration was changed to eclectic, and half a century later, the Rococo decoration was returned [Bohosiewicz 1957, pp. 337–353].

In 1819, Aigner rebuilt part of the former monastery and bell tower, raising the structure and topping it with a glorię. In 1830, a chapel of Our Lady of Loretto was built next to the chapel of Saint Ładysław [Łukasik 1938, p. 519]. St. Anne's Church, the bell tower, and the courtyard between them became surrounded by small buildings and additions. In the nineteenth century, window openings were made in the ground floor of the bell tower. Fragments of the church's Gothic walls were plastered over. The former monastery was significantly rebuilt. In the 1850s, the roof over the main body of the Copper-Roof Palace was lowered, and the pediment on the Vistula side was removed [Jaroszewski 1985, pp. 101–102]. The construction of the viaduct affected the area beneath the escarpment—it gained value due to the connection of both banks of the Vistula. An irregularly shaped square emerged in place of the demolished buildings, later transformed into a marketplace. Along the viaduct, tall, eight-story tenements were erected, and below St. Anne's Church, industrial buildings were built.

The shot, popular since the late nineteenth century (Fig. 3), taken from the roof of a tenement by the Vistula River, shows the viaduct; on the left, the dense and chaotic buildings of Mariensztat obstructing the view of Zamkowy Square; in the center, the church and bell tower, surrounded by extensions; tenements houses behind them; and on the right, behind the viaduct, fragments of the Copper-Roof Palace and the Royal Castle.

In the interwar period, efforts were made to repair the long-standing neglect of the Warsaw escarpment visible in the panorama (Fig. 2D, see also Fig. 4). The city plans emphasized the aesthetic value of the river and the escarpment, pointed out the need to regulate the area along the Vistula River and proposed dedicating the escarpment to “gardens, terraces, buildings, loggias, monuments, etc., opening up perspectives from the city to the river and vice versa” [Lauterbach 1915, p. 11]. By the end of the 1930s, the theme of im-

Ryc. 3. Widok na plac Zamkowy i Mariensztat z końca lat 30. XX wieku; pocztówka ze zbiorów A.H. Przybyły

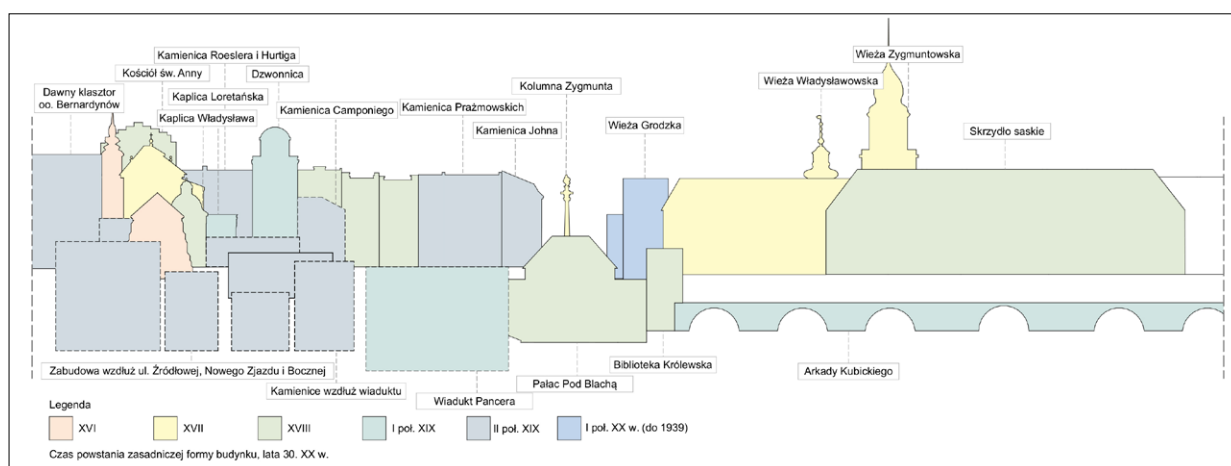
Fig. 3. View of Zamkowy Square and Mariensztat from the late 1930s; postcard from the collection of A.H. Przybyła

nie” [Lauterbach 1915, s. 11]. Do końca lat 30. powracał temat poprawy sylwety panoramy i wydobywania wizualnych walorów skarpy oraz ułatwienia dostępu do Wisły [zob. Starzyński 1938, s. 61–64]. Wyczekiwano gruntownego remontu mostu Kierbedzia i wiaduktu Pancera, ale plany odkładano do czasu budowy nowego mostu przy ul. Karowej [Starzyński 1938, s. 19].

W całym mieście podejmowano działania, by naprawiać i eksponować historyczne obiekty Warszawy: „Istniejące zabytki miały być restaurowane i lepiej eksponowane, a nieistniejące – rekonstruowane” [Trybuś 2012, s. 204]. Wysiłki miały znaczenie propagandowe – chciano uatrakcyjnić przestrzeń miejską, wskazać na historię Warszawy i podkreślić jej dawność [Trybuś 2020, s. 205]. W latach 30. odrestaurowano pałac Pod Blachą pod kierunkiem Adolfa Szyszko-Buhsza – podwyższono dach, wyrównano wysokość skrzydeł i odnowiono elewacje [Jaroszewski 1985, s. 101]. W latach 30. w kościele św. Anny odsłonięto gotyckie mury wokół prezbiterium [Łukasik 1938, s. 520]. Również Zamkowi chciano nadać stosowną rangę i z tego powodu w 1927 r. powstał projekt Kazimierza Skórewicza przebudowy i rozbudowy gmachu oraz uporządkowania okolicznego terenu. Projekt zakładał budowę nowego skrzydła mieszkalnego, symetrycznego do Biblioteki Królewskiej i prostopadłego do Wisły, i znaczną przebudowę ogrodów zamkowych [zob. Trybuś 2012, s. 207]. Projektu nie zrealizowano, ale w Zamku wykonano prace restauratorskie, początkowo pod kierunkiem Skórewicza, a później Szyszko-Bohusza. Usunięto wprowadzone w XIX w. pilastry i attykę, przywrócono wysoki dach oraz przekryto Wieżę Grodzką dachem namiotowym. W kolejnym etapie zmieniono pokrycie dachu Zamku na blachę miedzianą, wybudowano taras na Wieży Grodzkiej i rozebrano

proving the skyline of the panorama and enhancing the visual qualities of the escarpment, as well as facilitating access to the Vistula, was a recurring theme [Starzyński 1938, pp. 61–64]. A major overhaul of the Kierbedź Bridge and the Pancer viaduct was expected, but plans were postponed until a new bridge was constructed at Karowa Street [Starzyński 1938, p. 19].

Steps were being taken throughout the city to repair and highlight Warsaw’s historic buildings: “Existing monuments were to be restored and better displayed, and non-existing monuments were to be reconstructed” [Trybuś 2012, p. 204]. The efforts had propaganda significance—they wanted to make the urban space more attractive, draw attention to Warsaw’s history, and emphasize its past [Trybuś 2020, p. 205]. In the 1930s, the Copper-Roof Palace was restored under the direction of Adolf Szyszko-Buhsz—the roof was raised, the height of the wings was leveled, and the elevations were renovated [Jaroszewski 1985, p. 101]. In the 1930s, Gothic walls were uncovered around the chancel of St. Anne’s Church [Łukasik 1938, p. 520]. There were also plans to restore the castle to a stature befitting its historical significance, and for this reason, in 1927, a project was created by Kazimierz Skórewicz for the reconstruction and expansion of the building, as well as the cleanup of the surrounding area. The project called for the construction of a new residential wing, symmetrical to the Royal Library and perpendicular to the Vistula River, and significant reconstruction of the castle gardens [Trybuś 2012, p. 207]. The project was not completed, but restoration work was carried out in the castle, initially under the direction of Skórewicz and later Szyszko-Bohusz. The pilasters and attic introduced in the nineteenth century were removed, the high roof was restored, and the Grodzka Tower was covered with a tent roof. In the

Ryc. 4. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – czas powstania zasadniczej formy budynku lub jego fragmentu; stan w I. 30. XX w., oprac. A.H. Przybyła

Fig. 4. View of Old Warsaw from the Vistula River – the time when the basic form of the building was constructed, 1930s, by A.H. Przybyła

przyległą oficynę. U podnóża Zamku powstały nowe koszary [Zachwatowicz 1988, s. 7–19]. W latach 30. rozpoczęto budowę bulwarów na północ od mostu i prace nad ogrodami zamkowymi [zob. Szafrńska 2014]. Po drugiej stronie wiaduktu teren pod skarpą wypełniony był gęstą i różnorodną zabudową – wysokimi kamienicami, oficynami, budynkami fabrycznymi, domami jednorodzinnymi, warsztatami, garażami, knajpkami i sklepikami [Rogalska 2014, s. 115].

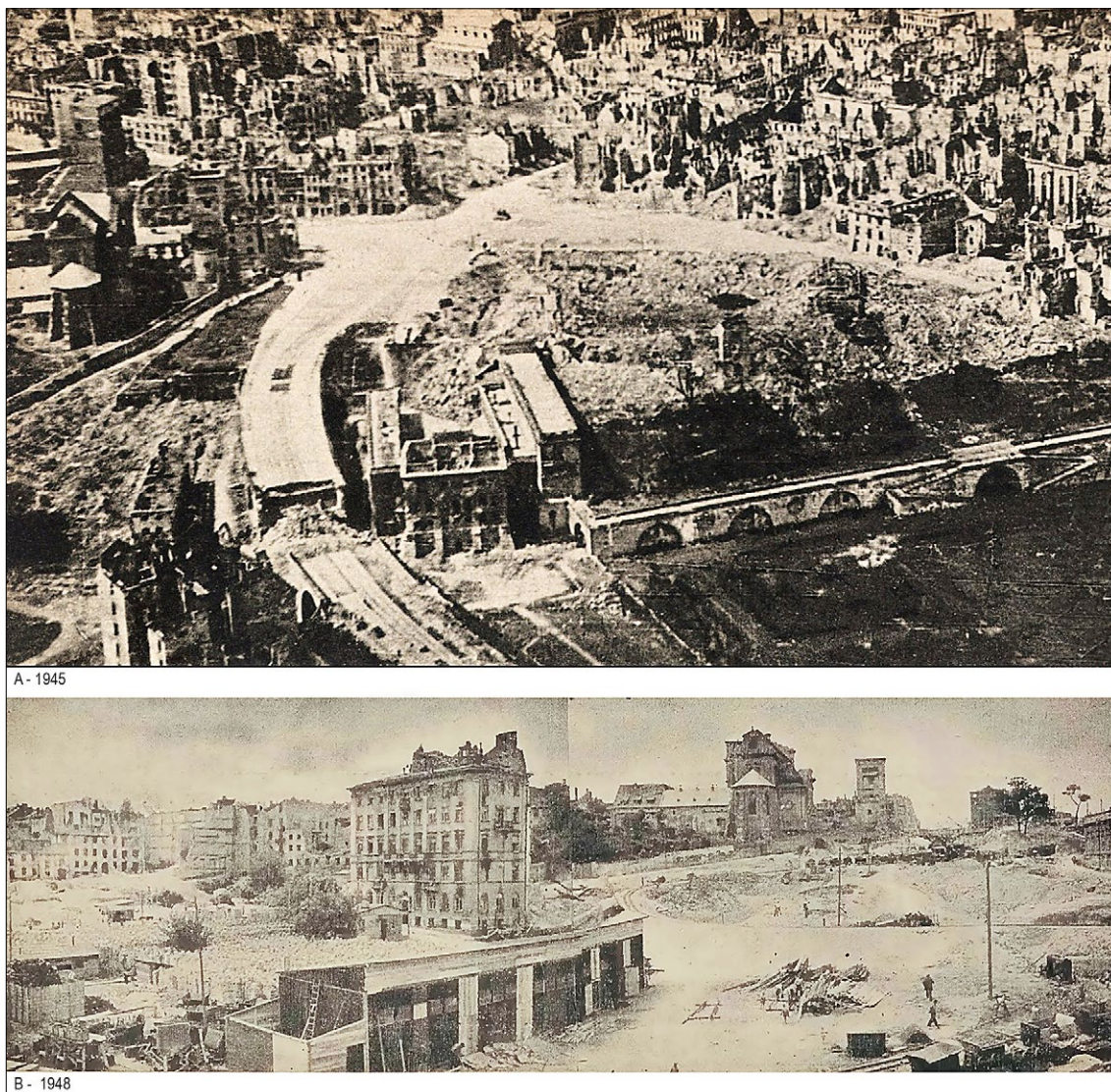
Krytykowano plac Zamkowy i planowano znaczne zmiany. W 1937 r. odbył się konkurs zamknięty zorganizowany przez Zarząd Miejski [zob. *Konkurs* 1937, s. 324–341]. Projektanci proponowali przywrócenie dwupoziomowości placu, budowę reprezentacyjnego tarasu między Zamkiem a kościołem i wyburzenie kamienicy obok dzwonnicy. Uczestnicy konkursu próbowali rozwiązać problemy wynikające z obecności wiaduktu w sąsiedztwie Zamku – proponowali przesunięcie Nowego Zjazdu w kierunku kościoła (Lech Niemojewski, Bohdan Lachert i Józef Szanajca), zmianę przebiegu Nowego Zjazdu i wprowadzenie go do projektowanej alei na Skarpie (Oskar Sosnowski) albo budowę wielkiego dwupoziomowego skrzyżowania pod Krakowskim Przedmieściem i wydzielenie części placu z ruchu samochodowego (Antoni Dygat) [*Konkurs* 1937, s. 324–341; zob. Trybuś 2020]. W dwudziestolecie międzywojennym także w planach Wydziału Planowania Miasta Warszawy pojawił się pomysł przebicia tunelu pod Krakowskim Przedmieściem [Majewski 2009, s. 90; Sigalin 1986, s. 377; Górski 1988, s. 349]. W okresie okupacji Jan Chmielewski pomysł rozwijał i projektował arterię komunikacyjną w kierunku wschód–zachód, z tunelem pod placem⁶ [Sigalin 1986, s. 397–398; Górski 1988, s. 34].

Druga wojna światowa zatrzymała realizację planów i przyniosła ogromne spustoszenie w tej części miasta (ryc. 5). Most i wiadukt zniszczono, zburzono Stare Miasto i Zamek Królewski – przetrwały tylko Arkady Kubickiego i Biblioteka Królewska. Pałac Pod Błachą spalono, znacznie ucierpiały także kamienice między

next phase, the castle's roofing was changed to copper sheet, the terrace on the Grodzka Tower was built, and the adjacent outbuilding was demolished. New barracks were built at the foot of the castle [Zachwatowicz 1988, pp. 7–19]. In the 1930s, construction of the boulevards north of the bridge and work on the castle gardens began [Szafrńska 2014]. On the other side of the viaduct, the area under the escarpment was filled with dense and varied buildings—tall tenements, outbuildings, factory buildings, and single-family houses, workshops, garages, pubs, and shops [Rogalska 2014, p. 115].

Zamkowy Square faced criticism, and significant changes were planned. In 1937, a closed architectural competition was organized by the City Administration [*Konkurs* 1937, pp. 324–341]. The designers proposed restoring the square's two-level structure, the construction of a formal terrace between the Castle and the St. Anne's Church, and the demolition of the townhouse next to the bell tower. The competition participants sought to address the problems caused by the presence of the viaduct near the Castle—some suggested shifting Nowy Zjazd toward the church (Lech Niemojewski, Bohdan Lachert, and Józef Szanajca). Others proposed rerouting Nowy Zjazd and connecting it to a planned avenue along the Escarpment (Oskar Sosnowski), or constructing a large two-level intersection beneath Krakowskie Przedmieście and excluding part of the square from car traffic (Antoni Dygat) [*Konkurs* 1937, pp. 324–341; see Trybuś 2020]. In the interwar period, the idea of constructing a tunnel beneath Krakowskie Przedmieście also appeared in the plans of the Warsaw City Planning Department [Majewski 2009, p. 90; Sigalin 1986, p. 377; Górski 1988, p. 349]. During the occupation, Jan Chmielewski developed the idea further, designing an East–West traffic artery that included a tunnel beneath the square [Sigalin 1986, pp. 397–398; Górski 1988, p. 34].

The Second World War halted the plans and brought great devastation to this part of the city (Fig. 5, 6). The bridge and viaduct were destroyed, the Old Town and the Royal Castle were reduced to ruins—only the

Ryc. 5. Zniszczenia terenu wokół placu Zamkowego: A) 1945, fot. M. Świerszczyński, „Stolica” 1971, nr 6; B) 1948, fot. L. Jabrzemski, „Stolica” 1974, nr 28

Fig. 5. Destruction of the area around Zamkowy Square: A) 1945, photo by M. Świerszczyński, „Stolica” 1971, no. 6; B) 1948, photo by L. Jabrzemski, „Stolica” 1974, no. 28

ul. Krakowskie Przedmieście, Miodową i Senatorską [Sigalin 1986, s. 450–464]. Kamienicę Johna zniszczono prawie doszczętnie, przetrwała rokokowa fasada kamienicy Prażmowskich. Kolumnę Zygmunta zburzono, ale zachowały się jej fragmenty. W kościele św. Anny spłonął dach, zbombardowano kaplice, spalono dzwonnice [Górski 1988, s. 395, *Dawna Warszawa* 1949, s. 45–49]. Większość budynków na skarpie poniżej zniszczono.

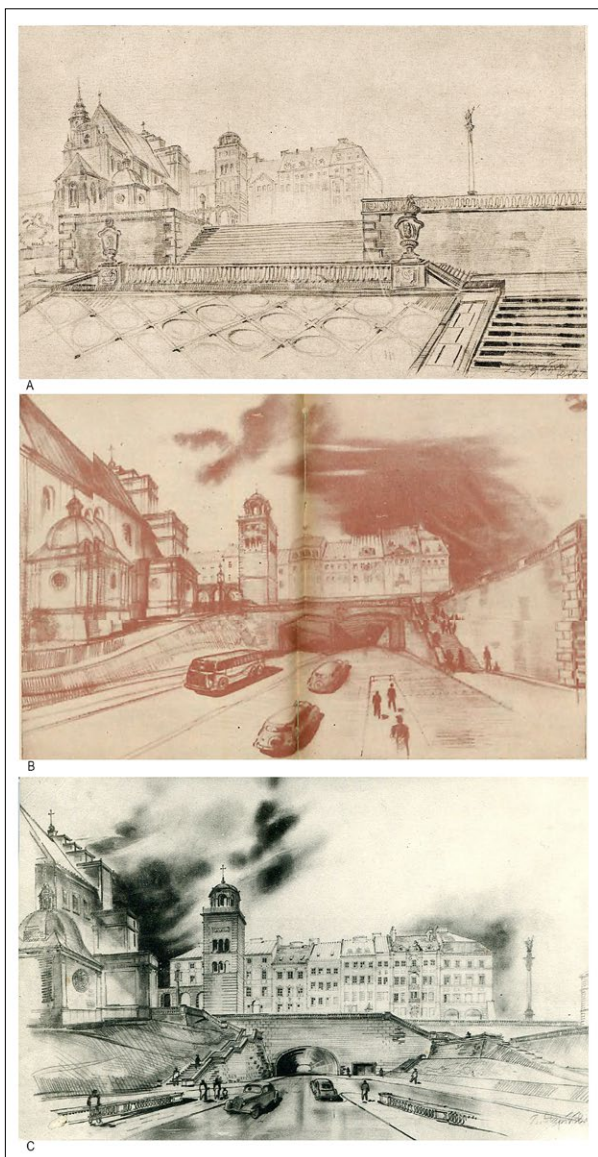
Odbudowa Warszawy i Trasa W-Z

Duże zniszczenia w tej części miasta (ryc. 6) spowodowały, że architekci i urbaniści stanęli przed wyzwaniem ponownego ukształtowania panoramy wokół placu Zamkowego. Musieli zdecydować, które obiekty należy odbudować i w jakiej formie, które odsłonić, a które pominąć – nie odbudowywać ich lub je wyburzyć. Decyzje dotyczyły nie tylko fizycznego wyglądu, lecz

Kubicki Arcade and the Royal Library survived. The Copper-Roof Palace was burned down, and the tenements between Krakowskie Przedmieście, Miodowa, and Senatorska streets also suffered significant damage [Sigalin 1986, pp. 450–464]. The Aleksander John Tenement was almost completely destroyed. The rococo facade of the Prażmowski Tenement survived. Sigismund’s Column was demolished, but parts of it have survived. At St. Anne’s Church, the roof was destroyed by fire, the chapels were bombed, and the bell tower also suffered severe fire damage [Górski 1988, p. 395; *Dawna Warszawa* 1949, pp. 45–49]. Most of the buildings on the slope below were destroyed.

Rebuilding Warsaw and the East–West Route

The extensive destruction in this part of the city (Fig. 6) led architects and urban planners to face the challenge

Ryc. 7. Projekty koncepcyjne – trzy kolejne wersje projektu widoku na plac Zamkowy, rys. Z. Stępiński: A) „Biuletyn Historii Sztuki” 1947, nr 1–2; B) „Stolica” 1947, nr 26–27; C) „Architektura” 1949, nr 11–12

Fig. 7. Conceptual designs—three successive versions of the Zamkowy Square view design, drawing by Z. Stępiński: A) „Biuletyn Historii Sztuki” 1947, no. 1–2; B) „Stolica” 1947, no. 26–27; C) „Architektura” 1949, no. 11–12

Składowe nowej panoramy

Most, wiadukt i tunel

Pierwszym elementem nowej panoramy jest most Śląsko-Dąbrowski z wiaduktem kończącym się wlotem do tunelu między Zamkiem Królewskim a kościołem św. Anny. Budowa nowego mostu⁷ umożliwiła wykonanie niższego wiaduktu i tunelu pod Krakowskim Przedmieściem, a w rezultacie uwolnienie placu Zamkowego od znacznej części ruchu kołowego i stworzenie reprezentacyjnego placu, „głównego ośrodka rejonów historycznych Warszawy” [Zachwatowicz 1947, s. 7] z placem Zamkowym i przyległymi ulicami Starego Miasta.

Dyskutowano o długości i głębokości tunelu oraz sposobie jego wykonania. Tunel głębszy i dłuższy

Route and a mock-up. Ideas of what it should look like have been evolving (Fig. 7).

The route was primarily a technical work, a necessary improvement of communication in the city, connecting the eastern and western districts of Warsaw, and brought significant transformation to this part of the city. Because it passed through a historic district, it provided the impetus for the reconstruction of monuments along its course and within the views from the Route (Fig. 8, 9).

Components of the new panorama

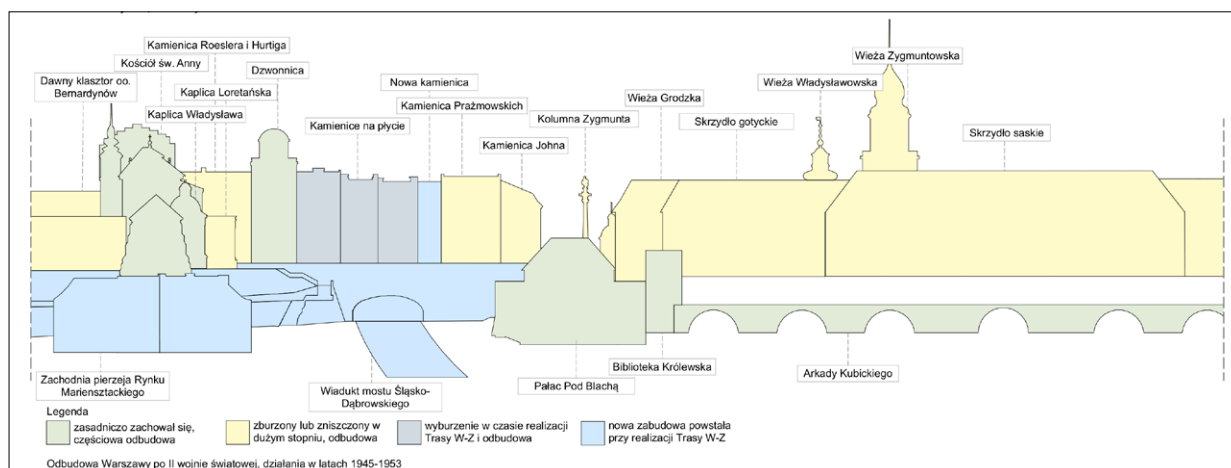
Bridge, viaduct and tunnel

The first element of the new panorama is the Silesian–Dąbrowa Bridge with a viaduct ending in an entrance to a tunnel between the Royal Castle and St. Anne’s Church. The construction of the new⁶ bridge made it possible to build a lower viaduct and tunnel under Krakowskie Przedmieście, and as a result, to free Zamkowy Square from most of the traffic and create a formal square, “the main center of Warsaw’s historical areas” [Zachwatowicz 1947, p. 7] with Zamkowy Square and the adjacent streets of the Old Town.

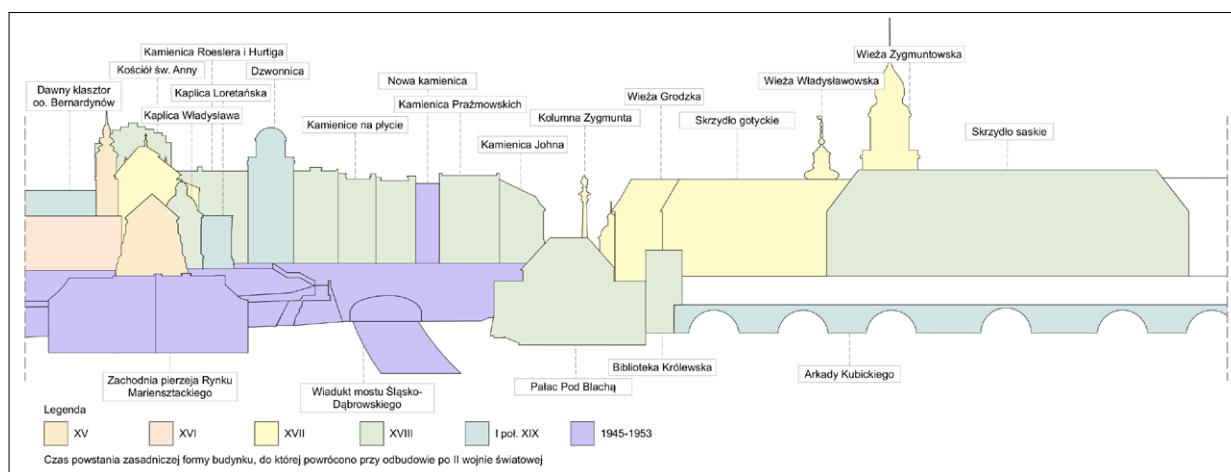
There was discussion about the length and depth of the tunnel, as well as the method of its construction. A deeper and longer tunnel would allow the preservation of a greater number of historic buildings and a better view of the Copper-Roof Palace, as well as the preservation of authentic tenement walls on the tunnel slab. However, it was difficult and risky to construct due to the close proximity of St. Anne’s Church and the bell tower, which required deep excavation. It was also costly and time-consuming. The second option—a shallow and short tunnel—required more demolition and offered a less favorable view of the palace, but was simpler and quicker to build. Consideration was given to an open-pit (excavation) tunnel, which is cheaper and quicker to implement, or one routed deep, more expensive and time-consuming. Conservationists insisted that the surviving buildings be preserved, but the decision was made to use an excavation method. A 196 m long tunnel was constructed, running from the Church of St. Anne to Miodowa Street. Six tenement houses on Krakowskie Przedmieście and Senatorska streets, as well as the Tepper Palace on Miodowa Street,⁷ were demolished [Sigalin 1986, pp. 450–464]. The result was a single-space tunnel almost 17 meters wide, built of reinforced concrete and finished inside with glazed tiles. On both sides of the Route, the terrain was shaped with slopes, landscaped stairs, and varied with plants planted on the slopes. The 12 m difference in height between the tunnel and the terrace was bridged by the city’s first escalator, located in the John tenement house [Jankowski 1948, pp. 1–7].

Zamkowy Square and Sigismund’s Column

A large viewing terrace was built on the square (Fig. 10). The flat, smooth surface of the retaining

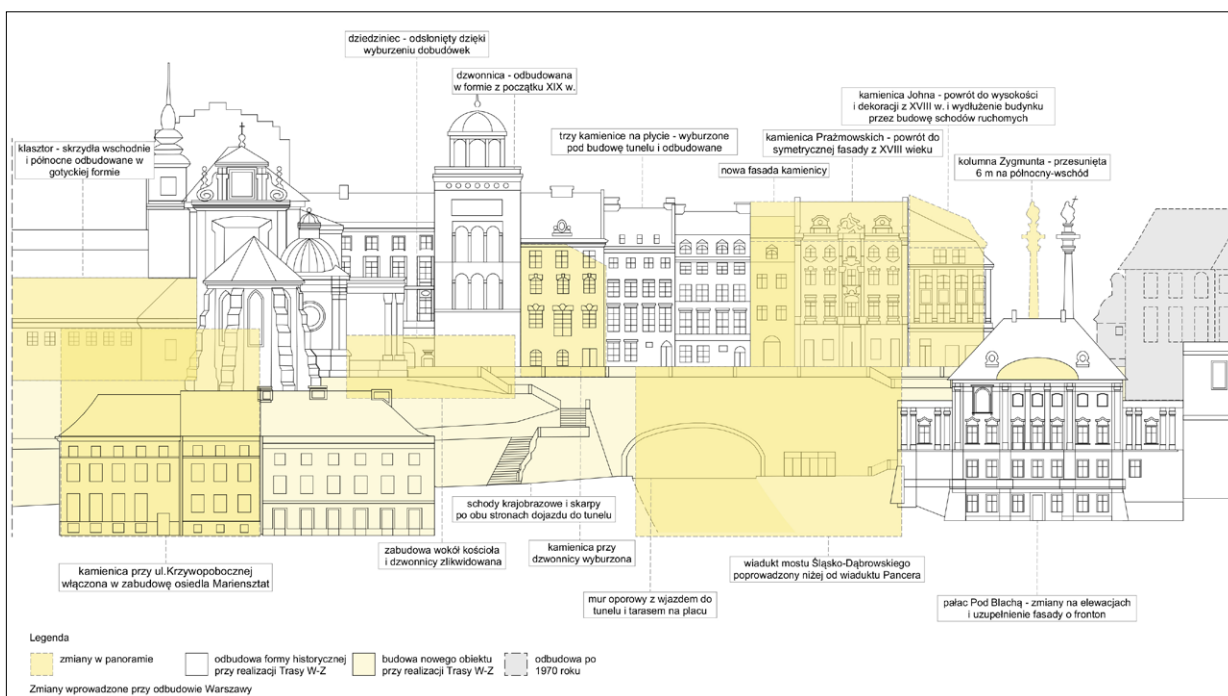
Ryc. 8. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – odbudowa po II wojnie światowej, działania w latach 1945–1953; oprac. A.H. Przybyła
 Fig. 8. View of Old Warsaw from the Vistula River—reconstruction after The Second World War, activities in 1945–1953; prepared by A.H. Przybyła

Ryc. 9. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – czas powstania zasadniczej formy budynku lub jego fragmentu, do których powrócono przy odbudowie; oprac. A.H. Przybyła
 Fig. 9. View of Old Warsaw from the side of the Vistula River – the time of the basic form of the building or a part of it, which was returned to during the reconstruction; by A.H. Przybyła

pozwalał na zachowanie większej liczby obiektów zabytkowych i uzyskanie lepszego widoku na pałac Pod Blachą, a także na pozostawienie zachowanych autentycznych murów kamienic na płycie tunelu. Był on jednak trudny i ryzykowny w wykonaniu przez bliskie sąsiedztwo kościoła św. Anny i dzwonnicy z głębokim wykopem, kosztowny i czasochłonny. Drugi wariant – płytki i krótki tunel – wymuszał większe wyburzenia i był mniej korzystny dla widoku na pałac, za to prostszy i szybszy w wykonaniu. Rozważano tunel przeprowadzony odkrywkowo (wykopem), tańszy i szybszy w realizacji, lub poprowadzony głębinowo – droższy i bardziej czasochłonny. Konserwatorzy nalegali, by zachować ocalałe budynki, jednak zdecydowano się na metodę odkrywkową. Wykonano tunel o długości 196 m, biegnący od kościoła św. Anny do ul. Miodowej, i wyburzono sześć kamienic przy Krakowskim Przedmieściu i ul. Senatorskiej oraz pałac Teppera przy ul. Miodowej⁸ [Siga-

wall with the tunnel entrance, topped by the horizontal lines of the terrace, contrasted with the fragmented facades of Krakowskie Przedmieście tenements. The terrace was ready in July 1949, but Zamkowy Square waited several more years for the reconstruction of the tenements from Świętojańska Street and Podwale Street. Sigismund's Column was moved six meters to the northeast and rotated so that the king was facing Krakowskie Przedmieście. The postwar square was set at a lower level than before the war, but care was taken to ensure that the silhouette of the king remained properly positioned in the skyline, standing out against the sky. To achieve this, the area around the column was elevated, creating a fold in the terrain, bounded by a few steps. The monument was recreated very accurately from granite from Strzegom based on the surviving elements and historical iconography [Żaryn 1949, p. 11]. The restitution of Sigismund's Column had a symbolic dimension—it was regarded

Ryc. 10. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – zmiany wprowadzone przy odbudowie; rysunek sylwetki na podstawie: „Architektura” 1948, s. 6–7, oprac. A.H. Przybyła

Fig. 10. View of Old Warsaw from the Vistula River—changes made during reconstruction; skyline drawing based on: “Architektura” 1948, pp. 6–7, prepared by A.H. Przybyła

lin 1986, s. 450–464]. Powstał jednoprzestrzenny tunel szeroki na prawie 17 m, żelbetowy i wykończony we wnętrzu gładką. Po obu stronach Trasy teren ukształtowano skarpami, schodami krajobrazowymi i urozmaicono roślinami nasadzonymi na stokach. Poziom tunelu i tarasu – 12 m różnicy – połączyły pierwsze w mieście schody ruchome w kamienicy Johna [Jankowski 1948, s. 1–7].

Plac Zamkowy i kolumna Zygmunta

Na placu powstał duży taras widokowy (ryc. 10). Płaska, gładka ściana muru oporowego z wjazdem do tunelu, zakończona poziomymi liniami tarasu, kontrastowała z rozdrobnionymi ścianami kamienic przy Krakowskim Przedmieściu. Taras był gotowy w lipcu 1949 r., ale na odbudowę kamienic od Świętojańskiej i Podwała plac Zamkowy czekał jeszcze kilka lat. Kolumnę Zygmunta przesunęli o sześć metrów w kierunku północno-wschodnim i obrócono, by król stał przodem do Krakowskiego Przedmieścia. Powojenny plac w stosunku do przedwojennego został zagłębiony, jednak zadbane, by w panoramie postać króla zachowała odpowiednią pozycję – rysowała się na tle nieba. Podwyższono zatem fragment placu wokół kolumny, utworzono fałdę terenową i ograniczono ją kilkoma stopniami. Pomnik odtworzono bardzo dokładnie z granitu ze Strzegomia na podstawie zachowanych elementów i ikonografii [Zaryn 1949, s. 11]. Restytucja kolumny Zygmunta miała wymiar symboliczny – traktowano ją jako zapowiedź obudowy Starego Miasta, placu Zamkowego i Zamku [Dawna Warszawa 1949, s. 65].

as a herald of the reconstruction of the Old Town, Zamkowy Square, and the Royal Castle [Dawna Warszawa 1949, p. 65].

St. Anne’s Church and bell tower

The Church of St. Anne and the Royal Castle were intended to serve as “the monumental setting for the entrance of the Route into the tunnel under Krakowskie Przedmieście” [Stępiński 1984, p. 71]. The bell tower also played an important role in the panoramic composition, and one of the first steps taken was the demolition of the surrounding annexes. This revealed a view of a small courtyard with a chapel—a vantage point overlooking the Mariensztat estate, the bridge and the Route, as well as the Castle, which was still awaiting reconstruction [Stępiński 1949a, p. 8]. The bell tower was reconstructed in the form given to it by Aigner in the early nineteenth century. In the monastery, alterations from the late nineteenth century were removed, and the medieval forms of the eastern and northern wings were restored.

A new roof covered with copper sheeting was built on the church, the Baroque spire of the tower was reconstructed, and the chapels were rebuilt [Dawna Warszawa 1949, pp. 45–49]. The facades were repaired, and the Gothic brickwork of the nave walls was exposed.⁸ At the foot of the building, fruit trees blossoming in white and red were planted. Running the East–West Route twelve meters below the level of the Pancer Viaduct produced a remarkable visual effect. The church, standing on the escarpment, appeared

Kościół św. Anny i dzwonnica

Kościół św. Anny i Zamek Królewski miały być „monumentalną oprawą wlotu Trasy do tunelu pod Krakowskim Przedmieściem” [Stępiński 1984, s. 71]. Dzwonnica odgrywała też ważną rolę w kompozycji panoramy i jednym z pierwszych działań było wyburzenie otaczających ją dobudówek. Dzięki temu ukazał się widok na mały dziedziniec z kapliczką – punkt widokowy na osiedle Mariensztat, most i Trasę oraz na czekający na odbudowę Zamek [Stępiński 1949a, s. 8]. Dzwonnice zrekonstruowano w formie nadanej jej przez Aignera na początku XIX w. W klasztorze zlikwidowano zmiany z końca XIX w. i przywrócono średniowieczne formy skrzydła wschodniego i północnego.

W kościele wybudowano nowy dach kryty miedzianą blachą, odtworzono barokowy hełm wieży i odbudowano kaplice [Dawna Warszawa 1949, s. 45–49]. Wyremontowano elewacje i odsłonięto gotyckie wątki murów nawy⁹. U podnóża budynku posadzono drzewa owocowe kwitnące na białą i czerwono. Przeprowadzenie Trasy W-Z dwanaście metrów poniżej biegu wiaduktu Pancera dało niezwykle efekt. Stojąca na skarpie bryła kościoła urosła i nabrała monumentalności. Kościół, dotąd jeden z licznych zabytków stolicy, niewyróżniający się niczym szczególnym, „wzniósł się do roli plastycznego symbolu miasta” [Tyrmand 1950], a rola budynku w kompozycji panoramy była tym bardziej doniosła, że przez wiele lat w panoramie brakowało Zamku Królewskiego¹⁰.

Mariensztat

W pierwszych projektach odbudowy Warszawy zakładano, że skarpa zostanie przeznaczona na miejskie tereny zielone, jednak względy kompozycyjne, obecność zabytkowych budynków przy ul. Mariensztat i Bednarskiej oraz istniejące podziemne uzbrojenie ulic spowodowały, że zdecydowano się na zabudowę tego fragmentu podskarpi. Nie odbudowano jednak dzielnicy przedwojennej – zamiast niej powstało osiedle Mariensztat, autorska kreacja na temat polskiego miasteczka. Projektem kierował Zygmunt Stępiński¹¹. Granice osiedla wyznaczały: Wybrzeże Kościuszkowskie, Bednarska, Trasa W-Z i linia skarpy – obszar zbliżony do terenu dawnej jurydyki. Bazowano na przedwojennej sieci ulic [Stępiński 1953, s. 234–243]. Szkic szczegółowego planu zabudowy rejonu Mariensztatu zatwierdzono w marcu 1948 r. Projektantom polecono staranie się o „skomponowanie architektury nowo budowanych domów przy rynku mariensztackim w harmonii z nowoczesnością arterii W-Z i charakterem zabudowy dotychczasowej” [Sigalin 1986, s. 475–476].

Wyburzono budynki na skarpie w sąsiedztwie kościoła św. Anny, zniszczone kamienice przy dawnym wiadukcie oraz większość budynków pod skarpą. Zrekonstruowano pięć zabytkowych kamienic przy ul. Mariensztat (nr 9–15) w formie z XVIII i początku XIX w. [zob. Rogalska 2014, s. 127–128; Stępiński 1949b, s. 5, 8]. Pozostałe obiekty zostały do nich dokończonowane.

larger and more monumental. Formerly just one of many historical buildings in the capital, unremarkable in itself, the church “rose to the role of a visual symbol of the city” [Tyrmand 1950]. Its importance in the composition of the panorama was all the greater because, for many years, the Royal Castle was missing from the panorama.⁹

Mariensztat

In the first projects for the reconstruction of Warsaw, the escarpment was envisioned as an urban green space. However, compositional considerations, the presence of historic buildings along Mariensztat and Bednarska streets, and the existing underground infrastructure led to the decision to build on this section of the escarpment. However, the prewar district was not rebuilt—instead, the Mariensztat estate was created, a unique reinterpretation of a traditional Polish small town. The project was led by Zygmunt Stępiński.¹⁰ The boundaries of the estate were defined by: Wybrzeże Kościuszkowskie, Bednarska Street, the East–West Route, and the line of the escarpment—an area corresponding roughly to the former jurydyka. The layout was based on the prewar street network [Stępiński 1953, pp. 234–243]. A sketch of a detailed development plan for the Mariensztat area was approved in March 1948. The designers were instructed to try to “compose the architecture of the newly built houses at the Mariensztat market square in harmony with the modern character of the East–West Route and the character of the existing buildings” [Sigalin 1986, pp. 475–476].

Buildings on the slope near St. Anne’s Church, damaged tenements by the former viaduct, and most of the buildings below the escarpment were demolished. Five historic townhouses on Mariensztat Street (No. 9–15) were reconstructed in their eighteenth and early nineteenth century forms [Rogalska 2014, pp. 127–128; Stępiński 1949b, pp. 5, 8]. The remaining buildings were designed to complement them.

In place of the prewar irregular square, a 50 × 50 m market square was designed, enclosed on three sides by 12 m high buildings and open to the north toward the greenery and slopes of the East–West Route. The square was divided into three levels separated by stairs and equipped with small-scale urban elements: a fountain, stone balustrades, lanterns, and a paving arranged in a checkerboard pattern [Stępiński 1953, pp. 234–243]. The heights, layout, and finishing materials of the surrounding buildings were unified. Thanks to its coherent, regular composition and small scale, the estate became a background for the monuments on the escarpment, especially the church of St. Anne [Rogalska 2014, pp. 145–152].

As seen in the panorama (Fig. 10), the northern frontage of the square was created by partially adapting the surviving six-story building on Krzywopoboczna Street—the building was lowered, rebuilt, and integrated into the composition of the estate.

Na miejscu przedwojennego nieregularnego placu zaprojektowano kwadratowy rynek o wymiarach 50 × 50 m, otoczony z trzech stron zabudową wysoką na 12 m i otwarty od północy na zieleń i zbocza Trasy W-Z. Plac podzielono na trzy poziomy rozdzielone schodami i wyposażono w drobne elementy urbanistyczne: fontannę, kamienne balustrady, latarnie, posadzkę o rysunku szachownicowym [Stępiński 1953, s. 234–243]. Ujednolicono wysokość, podziały i materiały wykończeniowe zabudowy wokół. Dzięki spójnej, regularnej kompozycji i małej skali osiedle stało się tłem dla zabytków na skarpie, zwłaszcza kościoła św. Anny [Rogalska 2014, s. 145–152].

Widoczna na panoramie (ryc. 10) ściana placu powstała przez częściową adaptację ocalałej sześciopiętrowej kamienicy przy ul. Krzywobocznnej – budynek obniżono, przebudowano i włączono w kompozycję osiedla.

Mimo że większość budynków sąsiadujących z wiaduktem Pancera zburzono, przy Wiśle zachował się budynek Schichta. Przetrwał wojnę, miał zostać wyburzony, ale nie zrobiono tego, i dzisiaj zaburza panoramę z praskiego brzegu i widok z tarasu na placu Zamkowym w kierunku Pragi [Jankowski 1949, s. 326].

Między Mariensztatem a wiaduktem powstało lapidarium z architektonicznych detali i rzeźb wydobytych z ruin miasta. Są w nim m.in. fragmenty kolumny Zygmunta i tablic pamiątkowych oraz granitowe bloki z soboru prawosławnego na placu Saskim [Sigalin 1986, s. 480–481]. Lapidarium jako wyraz kultu ruin i pamięci o zniszczeniach oraz świadectwo historii uzupełniało architekturę Mariensztatu do czasu przebudowy dojazdu do Trasy w latach 70. XX w. [Alina Scholtz 2021, s. 52–53].

Kamienice

Projekty odbudowy zespołu dziesięciu kamienic i pałaców między ul. Krakowskie Przedmieście, Miodową i Senatorską wykonali Zygmunt Stępiński, Teodor Bursze i Mieczysław Kuzma¹² [Górski 1988, s. 394]. Rekonstrukcja tak dużego i ważnego zespołu była bezprecedensowa w powojennej Warszawie, gdyż miała miejsce przed odbudową Starego Miasta. Projektanci byli świadomi, że „od tego, jak wypadnie rekonstrukcja, zależeć będzie w dużej mierze los przyszłej odbudowy zespołów zabytkowych w Warszawie” [Stępiński 1984, s. 67–68]. Zadanie nie było łatwe, gdyż nie dysponowali inwentaryzacją przedwojenną, a do pomiarów na miejscu mieli ruiny. Przed wyburzeniami pod budowę tunelu kamienice zinwentaryzowano, zbadano detale architektoniczne, wykonano odlewy gipsowe dekoracji, a część elementów zdjęto i zachowano [Stępiński 1984, s. 67–68].

Kamienicę Roeslera i Hurtiga odbudowano w zmienionej formie przestrzennej, bez jednej oficyny, i ujednolicono wygląd elewacji południowej i wschodniej [Górski 1988, s. 394]. Fasady trzech kolejnych kamienic odtworzono z niewielkimi zmianami w przyziemiu i elementami nowej dekoracji. Zrezygnowano z odbudowy oficyn łączących bloki przy Krakowskim Przedmieściu i przy Senatorskiej. **Kamienica Prazmowskich** została odbudowana

Although most of the buildings adjacent to the Pancer Viaduct were demolished, the Schicht factory building near the Vistula survived. It survived the war, was supposed to be demolished, but the plan was never carried out. Today it disturbs the panorama as seen from the Praga bank of the river, as well as the view from the terrace on Zamkowy Square looking toward Praga [Jankowski 1949, p. 326].

Between Mariensztat and the viaduct, a lapidarium was created—a collection of architectural fragments and sculptures salvaged from the ruins of the city. There are fragments of Sigismund's Column and memorial plaques, as well as granite blocks from the Orthodox Cathedral in Saski Square [Sigalin 1986, pp. 480–481]. The lapidarium, as an expression of the cult of ruins and a reminder of the destruction, also served as a historical testimony and complemented the architecture of Mariensztat—until the area was redeveloped during the reconstruction of access to the Route in the 1970s [Alina Scholtz 2021, pp. 52–53].

Tenements

The reconstruction projects for the complex of tenement houses and palaces between Krakowskie Przedmieście, Miodowa, and Senatorska Streets were prepared by Zygmunt Stępiński, Teodor Bursze, and Mieczysław Kuzma¹¹ [Górski 1988, p. 394]. The reconstruction of such a large and important ensemble was unprecedented in postwar Warsaw, as it preceded the rebuilding of the Old Town. The architects were aware that “the fate of the future reconstruction of historic buildings in Warsaw will largely depend on the outcome of the reconstruction” [Stępiński 1984, pp. 67–68]. The task was challenging, as no prewar survey was available, and only ruins remained for on-site measurements. Before the buildings were demolished to make way for the tunnel, the tenements were documented, architectural details were examined, plaster casts of decorations were made, and some elements were dismantled and preserved [Stępiński 1984, pp. 67–68].

The Roesler and Hurtig tenement was rebuilt in a modified spatial form, without one of its outbuildings, and the southern and eastern elevations were given a unified appearance [Górski 1988, p. 394]. The facades of the next three townhouses were restored with minor changes to the ground floor and elements of new decoration. The reconstruction of outbuildings connecting the blocks at Krakowskie Przedmieście and Senatorska Street was abandoned. **The Prazmowski House** was rebuilt in its eighteenth-century five-axis form. Construction of the tunnel required partial demolition of the building, but the original Rococo facade was preserved. Its symmetrical layout was restored, and the nineteenth-century extension was replaced by a **new tenement** designed to harmonize with the neighboring buildings. **John Tenement** was reconstructed in its mid-eighteenth century height and decoration. The installation of an escalator on the ground floor and basement forced the

w XVIII-wiecznej pięcioosiowej formie. Budowa tunełu wymusiła częściowe wyburzenia kamienicy, ale udało się zachować oryginalną rokokową fasadę. Przywrócono jej symetryczny układ, a XIX-wieczną rozbudowę zastąpiono **nową kamienicą** nawiązującą w swoich formach do sąsiednich. **Kamienicę Johna** zrekonstruowano w wysokości i dekoracji z połowy XVIII w. Budowa ruchomych schodów na parterze i przyziemiu wymusiła na projektantach poszerzenie kamienicy o 80 cm w kierunku północnym i zmianę rozstawu osi okiennych [Stępiński 1984, s. 67–68].

Pałac Pod Blachą

Wkrótce po zakończeniu wojny rozpoczęły się prace w pałacu, gdyż BOS chciało szybko wykorzystać budynek na potrzeby zarządów biur projektowych i budowlanych. W październiku 1947 r. pałac odbudowano w stanie surowym i prowizorycznie przykryto płaskim dachem. Do 1949 prowadzono roboty konserwatorskie, usunięto część XIX-wiecznych zmian na elewacjach i wybudowano dach w pierwotnej wysokości oraz uzupełniono fasadę o owalny fronton [Dawna Warszawa 1949, s. 69]. W wyniku przeprowadzenia Trasy W-Z tunelem i usunięcia mas ziemi zasłaniających bryłę budynku sąsiadującego dotąd z wiaduktem, ukształtowano na nowo teren wokół pałacu, a sam budynek odsłonięto i wyeksponowano w widokach z Trasy i w panoramie miasta.

Zamek Królewski

Dla projektantów Trasy W-Z odbudowa Zamku była oczywista. Wszyscy „instynktownie traktowali Zamek Warszawski jako realnie istniejący w krajobrazie Warszawy i operując jedynie wyobraźnią i pamięcią formowali trasę przebiegu arterii w tym miejscu” [Jankowski 1949, s. 326]. Stanisław Lorentz pisał: „W Warszawie nie może zabraknąć sylwety bryły gmachu zamkowego, a w nadwiślańskiej panoramie miasta – monumentalnego akcentu zamkowych elewacji. [...] Zamek jest niezbędnym elementem architektonicznym wielkiego nowego założenia urbanistycznego odradzającej się Warszawy – Trasy W-Z” [Lorentz 1949]. By zaznaczyć nienaruszalność terenu zamkowego, Zachwatowicz, w porozumieniu z Lorentzem, podjął decyzję o szybkiej rekonstrukcji Bramy Grodzkiej [Dawna Warszawa 1949, s. 34–35]. W lipcu 1949 r. sejm przyjął uchwałę w sprawie odbudowy Zamku. W 1954 r. odbył się konkurs i do realizacji została wskazana praca Jana Bogusławskiego, ale dopiero w trzydzieści lat później władze partyjne wyraziły zgodę na odbudowę. Zamek odbudowano w latach 70. i 80. według projektu Jana Bogusławskiego, Ireny Oborskiej i Mieczysława Samborskiego. Projektanci zdecydowali się odbudować Zamek w obrysie z 1939 r. i zachować nawarstwienia historyczne, tak by wyeksponować najcenniejsze elementy z poszczególnych epok historycznych: XVII-wieczną bryłę na planie pięcioboku z Wieżą Zygmuntowską i Wieżą Władysławowską oraz wieżyczkami narożnymi, Wieżę Grodzką, skrzydło gotyckie i saskie. Ocalałe fragmenty

designers to widen the building by 80 cm to the north and change the spacing of the window axes [Stępiński 1984, pp. 67–68].

Copper-Roof Palace

Soon after the war ended, work began on the palace, as the BOS intended to use the building for the headquarters of architectural and construction offices as quickly as possible. In October 1947, the palace was rebuilt as a structural shell and temporarily covered with a flat roof. By 1949, restoration work was underway: parts of the nineteenth-century alterations to the facades were removed, the roof was rebuilt to its original height, and the facade was supplemented with an oval pediment [Dawna Warszawa 1949, p. 69]. As a result of the routing of the East–West Route through a tunnel and removing the masses of earth that had obscured the structure—which had previously stood adjacent to the viaduct—the terrain around the palace was reshaped. The building was revealed and visually emphasized in views from the new thoroughfare and in the broader city panorama.

Royal Castle

For the designers of the East–West Route, the reconstruction of the Castle was obvious. All of them “instinctively treated the Warsaw Castle as a real element of the Warsaw landscape and, relying solely on imagination and memory, shaped the route of the artery at that location” [Jankowski 1949, p. 326]. Stanisław Lorentz wrote: “The silhouette of the castle building cannot be absent from Warsaw, nor can the monumental accent of the castle’s facades be missing from the Vistula panorama of the city. [...] The castle is an indispensable architectural element of the great new urban layout of the reborn Warsaw—the East–West Route” [Lorentz 1949]. To underline the inviolability of the castle grounds, Zachwatowicz, in agreement with Lorentz, decided on the prompt reconstruction of the Grodzka Gate [Dawna Warszawa 1949, pp. 34–35]. In July 1949, the parliament passed a resolution to rebuild the castle. In 1954, a design competition was held, and Jan Bogusławski’s work was selected for execution. However, it was not until thirty years later that the party authorities granted approval for the reconstruction. The castle was rebuilt in the 1970s and 1980s based on the design by Jan Bogusławski, Irena Oborska, and Mieczysław Samborski. The designers decided to rebuild the castle in the 1939 outline and preserve the historical layers so as to expose the most valuable elements from each historical era: A seventeenth-century block on a pentagonal plan with Sigismund’s Tower and Władysław’s Tower and corner turrets, the Grodzka Tower, the Gothic, and the Saxon wings. Surviving fragments of masonry, elements of exterior and interior decoration were returned to their original locations [Puget 1980, p. 68; Oborska 2012]. Work in the interiors and royal gardens continued until 2019.

Ryc. 11. Widok na nową kompozycję krajobrazową Starej Warszawy w pierwszych latach odbudowy miasta; 1949, fot. W. Piotrowski, pocztówka ze zbiorów A.H. Przybyła

Fig. 11. View of the new landscape composition of Old Warsaw in the first years of the city's reconstruction; 1949, phot. W. Piotrowski, postcard from the collection of A.H. Przybyła

murów, elementy wystroju zewnętrznego i wewnętrznego wróciły na swoje pierwotne miejsce [Puget 1980, s. 68; Oborska 2012]. Prace we wnętrzach i ogrodach królewskich trwały do 2019 r.

Podsumowanie

Jeszcze przed otwarciem Trasy W-Z nowa kompozycja widokowa (ryc. 11) stała się symbolem miasta – elementem wizualnej opowieści o stolicy, jej historii, odbudowie i wizji przyszłości. Nowe obiekty harmonijnie wkomponowano w historyczne otoczenie, jednocześnie eksponując ważne i zabytkowe elementy panoramy. Dzięki budowie prostego w formie mostu Śląsko-Dąbrowskiego, wiaduktu i tunelu, plac Zamkowy został uwolniony od ruchu kołowego, zyskał reprezentacyjną funkcję i formę. Kolumnę Zygmunta zrekonstruowano. Poprowadzenie Trasy tunelem pozwoliło na wyeksponowanie pałacu Pod Blachą, kościoła św. Anny i dzwonnicy. Budynki odbudowano w formach z początku XIX w., bez dobudówek i późniejszych przekształceń. Architekturę zabytków podkreślało ukształtowanie zielonych zboczy wokół dojazdu do tunelu. Kamienice przy Krakowskim Przedmieściu odbudowano w formach, które uznano za szczytowe w rozwoju danego budynku, a zespół uzupełniono o nowo zaprojektowaną kamienicę wyodrębnioną z przedwojennej kamienicy Prażmowskich. Pod skarpą, w miejscu przedwojennej dzielnicy, powstało osiedle Mariensztat, inspirowane estetyką pol-

Conclusions

Even before the opening of the East–West Route, the new panoramic composition (Fig. 11) had already become a symbol of the city—an element of the visual story of the capital, its history, reconstruction, and vision of the future. The new buildings were harmoniously integrated into the historical context, while simultaneously highlighting key architectural and heritage elements of the panorama. Thanks to the construction of the modest Śląsko-Dąbrowski Bridge, viaduct, and tunnel, Zamkowy Square was freed from vehicular traffic and transformed into a formal urban space with a ceremonial character. Sigismund's Column was reconstructed. Routing the thoroughfare underground allowed for the visual exposure of the Copper-Roof Palace, St. Anne's Church, and the bell tower. The buildings were reconstructed in their early nineteenth-century forms, without additions or later transformations. The architecture of the monuments was emphasized by the landscaped green slopes flanking the tunnel entrance. The townhouses along Krakowskie Przedmieście were rebuilt in what was considered the architectural culmination of each building's historical evolution. The complex was supplemented by a newly designed townhouse separated from the prewar Prażmowski townhouse. Below the escarpment, on the site of the prewar district, the Mariensztat housing estate and a lapidarium were built. The estate was inspired by the aesthetics of a Polish

skiego miasteczka, oraz lapidarium. Trzydzieści lat później w panoramie pojawił się Zamek Królewski.

Odbudowa panoramy była nie tylko kwestią estetyki i przywrócenia wizualnej integralności, ale także bardzo ważnym procesem zachowania dziedzictwa urbanistycznego. Panorama stanowi wizualną opowieść o historii miasta i odbudowie. Odzwierciedla historyczny, kulturowy i architektoniczny dorobek miasta i stanowi istotny element dziedzictwa architektonicznego Warszawy.

town. Thirty years later, the Royal Castle returned to the panorama.

The reconstruction of the city's panorama was not only a matter of aesthetics and restoration of visual integrity, but also a very important process of preserving the city's urban legacy. The panorama provides a visual narrative of the city's history and its reconstruction. It reflects the historical, cultural, and architectural heritage of the city and is an important part of Warsaw's architectural heritage.

Przypisy

- ¹ Opisy nowej panoramy lub jej elementów pojawiają się w tekstach o Trasie W-Z z przełomu lat 40. i 50. XX w. Na piękno nowego widoku zwracają uwagę relacjonujący odbudowę miasta, projektanci i konserwatorzy [m.in. Biegański 1949, s. 5; Kamiński 1949, s. 297–312; Stępiński 1949a, s. 6; Tyrmand 1950, s. 1–2]. Projekt Trasy W-Z i panoramę opisują także badacze zajmujący się odbudową Warszawy [Górski 1988, s. 395–401; Majewski 2009, s. 90–95; Mordyński 2021, s. 237–249; Piątek 2020, s. 348; Trybuś 2020].
- ² Odbudowa zabytków przy Trasie W-Z była drugim obok odbudowy Nowego Świata działaniem na tak dużą skalę w powojennej Warszawie. Pierwszy etap prac na Starówce zakończono dopiero w 1953 r.
- ³ Pierwsza znana nam panorama warszawska powstała w XVI w. Ze względu na małą wartość dokumentacyjną i znaczne przeskalowanie obiektów, panoramy z końca XVI i początku XVII w. okazały się nieprzydatne przy pisaniu niniejszego artykułu i nie zostały uwzględnione w zestawie ilustracji.
- ⁴ Nowy kształt placu przy Zamku był przedmiotem dyskusji i tematem projektów – do początku XX w. powstało wiele niezrealizowanych propozycji przebudowy otoczenia Zamku [zob. Zwierz 2014, s. 125–128].
- ⁵ W artykule autorka używa współczesnych nazw kamienic.
- ⁶ Autorce nie udało się dotrzeć do opisywanych projektów. Sigalin [1986, s. 377] wskazuje na pracę konkursową Oskara Sosnowskiego jako źródło koncepcji tunelu pod Krakowskim Przedmieściem, ale analiza prac konkursowych z 1937 r. nie potwierdza tego [Konkurs 1937, s. 324–341].
- ⁷ W czasie dyskusji o odbudowie pojawiały się różne propozycje dotyczące tego, co zrobić ze zniszczonym mostem Kierbedzia. Pomysł wyburzenia resztek istniejącego mostu i wiaduktu oraz budowy nowego wzbudzał kontrowersje [Sigalin 1986, s. 375–433; Sterner 1960, s. 165–179]. Argumenty przemawiające za nowym mostem to zły stan budowli przed wojną, zniszczenia, skala planowanej inwestycji i zakres zmian, jakie niesła budowa Trasy W-Z [Sterner 1960, s. 65–68].
- ⁸ Ze względu na wybraną długość tunelu pałacu nie odbudowano.
- ⁹ Pracami konserwatorskimi kierowała Beata Trylińska.
- ¹⁰ W czasie budowy tunelu skarpa zaczęła się osuwać i pojawiło się ryzyko, że kościół się zawali – konieczne okazało się wzmocnienie konstrukcji skarpy i muru oporowego wokół kościoła. Akcją ratunkową kierowali Wacław Żenczykowski i Romuald Cebertowicz [zob. Stępiński 1984, s. 70–73].
- ¹¹ Współpracowali z nimi architekci: Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński, oraz artyści: Jerzy Jarnuszkiewicz, Zo-

Footnotes

- ¹ Descriptions of the new panorama or its elements appear in texts about the East–West Route from the late 1940s and early 1950s. The beauty of the new view is noted by those reporting on the city's reconstruction, designers and restorers [Biegański 1949, p. 5; Kamiński 1949, pp. 297–312; Stępiński 1949a, p. 6; Tyrmand 1950, pp. 1–2]. The design of the East–West Route and the panorama are also described by scholars researching the reconstruction of Warsaw [Górski 1988, pp. 395–401; Majewski 2009, pp. 90–95; Mordyński 2021, pp. 237–249; Piątek 2020, p. 348; Trybuś 2020].
- ² The reconstruction of the monuments along the East–West Route was the second such large-scale activity in postwar Warsaw besides the reconstruction of Nowy Świat. The first phase of work on the Old Town was not completed until 1953.
- ³ The first known Warsaw panorama was created in the sixteenth century. Due to the low documentary value and the distorted proportions of the objects, the panoramas from the late sixteenth and early seventeenth centuries proved useless for the writing of this article and were not included in the set of illustrations.
- ⁴ The new shape of the Zamkowy Square was the subject of discussion and projects—by the beginning of the twentieth century there were many unrealized proposals for the reconstruction of the Castle's surroundings [Zwierz 2014, pp. 125–128].
- ⁵ In the article, the author uses contemporary names of tenements.
- ⁶ During the discussion of reconstruction, there were various proposals about what to do with the destroyed Kierbedź Bridge. The idea of demolishing the remains of the existing bridge and viaduct and building a new one was controversial [Sigalin 1986, pp. 375–433; Sterner 1960, pp. 165–179]. Arguments in favor of the new bridge included the poor condition of the structure before the war, damage, the scale of the planned investment, and the extent of the changes brought by the construction of the East–West Route [Sterner 1960, pp. 65–68].
- ⁷ Due to the chosen length of the tunnel, the palace was not rebuilt.
- ⁸ The restoration work was managed by Beata Trylińska.
- ⁹ During the construction of the tunnel, the slope began to slide, and there was a risk that the church would collapse—it was necessary to strengthen the slope structure and the retaining wall around the church. The rescue operation was led by Wacław Żenczykowski and Romuald Cebertowicz [Stępiński 1984, pp. 70–73].
- ¹⁰ Architects who collaborated with them: Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński; and artists: Jerzy Jarnuszkiewicz,

fia Czarnecka-Kowalska, Jan Seweryn Sokołowski, Barbara Zbrożyna i Józefa Wnukowa.

¹² Współpracowali z nimi m.in. Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński, Jan Laube, Janina i Tadeusz Szuleccy [Stępiński 1984, s. 67–68].

Zofia Czarnecka-Kowalska, Jan Seweryn Sokołowski, Barbara Zbrożyna, and Józefa Wnukowa.

¹¹ Among those who worked with them were Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński, Jan Laube, Janina Szulecka and Tadeusz Szulecki [Stępiński 1984, pp. 67–68].

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Alina Scholtz, *Projektantka warszawskiej zieleni*, red. Anna Wrońska, Ewelina Solarek, Warszawa 2021.
- Dawna Warszawa w odnowionej formie i nowej treści, Warszawa 1949.
- Górski Jan, *Warszawa w latach 1944–1949. Odbudowa*, Warszawa 1988.
- Jaroszewski Tadeusz, *Księga pałaców Warszawy*, Warszawa 1985.
- Lauterbach Alfred, *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915.
- Lorentz Stanisław, *Dzieje Zamku Królewskiego*, [w:] *Stare Miasto i Zamek Królewski w Warszawie*, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1988, s. 32–51.
- Majewski Piotr, *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*, Warszawa 2009.
- Mordyński Krzysztof, *Sny o Warszawie. Wizje przebudowy miasta 1945–1952*, Warszawa 2021.
- Pamięć warszawskiej odbudowy 1945–1949, red. Jan Górski, Warszawa 1972.
- Piątek Grzegorz, *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Warszawa 2020.
- Sigalin Józef, *Warszawa 1944–1980. Z archiwum architektury*, t. 1, Warszawa 1986.
- Stare Miasto i Zamek Królewski w Warszawie, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1988.
- Starzyński Stefan, *Rozwój stolicy. Odczyt wygłoszony w dniu 10 czerwca 1938 r. na zebraniu urządzonym przez Okręg Stołeczny Związku Rezerwistów*, Warszawa 1938.
- Sterner Wacław, *Mosty Warszawy*, Warszawa 1960.
- Stępiński Zygmunt, *Gawędy warszawskiego architekta*, Warszawa 1984.
- Trybuś Jarosław, *Warszawa niezaistniała*, Warszawa 2012.
- Zachwatowicz Jan, *Stare Miasto i Zamek Królewski*, [w:] *Stare Miasto i Zamek Królewski w Warszawie*, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1988, s. 7–19.

Publikacje prasowe / Press publications

- Biegański Piotr, *Historyczne założenia urbanistyczne w nowoczesnym planie Warszawy*, „Stolica” 1949, nr 16–17, s. 5.
- Biegański Piotr, *Plac Zamkowy w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo” 1937, nr 9, s. 319–323.
- Bohosiewicz Piotr, *O kilku kamienicach na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1957, nr 4, s. 337–353.
- Jankowski Stanisław, *Niektóre uwagi o projektowaniu trasy Wschód–Zachód*, „Architektura” 1949, nr 11–12, s. 313–326.

- Jankowski Stanisław, *Trasa W-Z*, „Architektura” 1948, nr 6–7, s. 1–7.
- Kamiński Zygmunt, *Architektura Trasy Wschód–Zachód w Warszawie*, „Architektura” 1949, nr 11–12, s. 297–312.
- Konkurs zamknięty na regulację Placu Zamkowego w m. st. Warszawie, „Architektura i Budownictwo” 1937, nr 9, s. 324–341.
- Lorentz Stanisław, *Zamek*, „Stolica” 1949, nr 16–17, s. 4.
- Łukasik Jan, *Kościół akademicki świętej Anny*, „Arkady” 1938, nr 10, s. 519.
- Oborska Irena, *Pracownie konserwacji zabytków – działalność w latach 1956–1988. Projekty i odbudowa zamku królewskiego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, nr 31, s. 120–125.
- Puget Wanda, *Odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Architektura” 1980, nr 6, s. 67–82.
- Rogalska Katarzyna, *Mariensztat – między rekonstrukcją a twórczym nawiązaniem do nowoczesności. Historia i odbudowa jednego z najmniejszych osiedli warszawskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2014, nr 6, s. 109–167.
- Sigalin Józef, *Trasa W-Z w budowie: po roku*, „Stolica” 1948, nr 30, s. 10–11.
- Sigalin Józef, *Trasa Wschód–Zachód*, „Stolica” 1947, nr 26–27, s. 8–9.
- „Stolica” 1947, nr 26–27 [numer w całości poświęcony Trasie W-Z].
- Stępiński Zygmunt, *Problem ukształtowania śródmieścia na tle realizacji Mariensztatu*, „Architektura” 1953, nr 9, s. 234–243.
- Stępiński Zygmunt, *Rola trasy W-Z w odbudowie dzielnicy zabytkowej*, „Stolica” 1949a, nr 16–17, s. 6.
- Stępiński Zygmunt, *Sprawa puścizny kulturalnej i historycznej przy projektowaniu i budowie Trasy W-Z*, „Odrodzenie” 1949b, nr 30 (243), s. 5, 8.
- Studia nad uporządkowaniem dzielnic zabytkowych Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1947, z. 1–2, s. 44–54.
- Szafrńska Małgorzata, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie w dwudziestolecie międzywojennym*, „Kronika Zamkowa” 2014, nr 1, s. 313–315.
- Tyrmand Leopold, *Nowe oblicze Starej Warszawy*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 24, s. 1–2.
- Wartości Trasy „WZ” dla Warszawy historycznej*, „Stolica” 1947, nr 26–27, s. 7.
- Zachwatowicz Jan, *Trasa „Wschód–Zachód” w rejonie zabytkowym Warszawy*, „Stolica” 1947, nr 26–27, s. 7.
- Zwierz Krzysztof, *Zapomnienie i uznanie. Zmienne losy Rynku i dzielnicy staromiejskiej w Warszawie na tle pro-*

cesów modernizacyjnych do 1939 roku, „Almanach Muzealny” 2014, nr 8, s. 117–150.
Żaryn Stanisław, *Kolumna Zygmunta i historia jej odbudowy*, „Stolica” 1949, nr 16–17, s. 11–12.

Źródła elektroniczne / Electronic sources
Trybuś Jarosław, *Trasa WZ*, 2020, <https://kolekcje.muzeumwarszawy.pl/pl/interpretacje/trasa-wz> (dostęp: 29.02.2024).

Streszczenie

Panorama miasta odzwierciedla jego historyczny, kulturowy i architektoniczny dorobek. Jest świadectwem historii, wynikiem rozwoju przestrzennego i architektonicznego oraz ważnym elementem dziedzictwa urbanistycznego. W artykule zaprezentowano wyniki badań nad historią przemian kompozycji krajobrazowej widoku na Starą Warszawę od strony Wisły. Przeanalizowano kluczowe przemiany tego fragmentu miasta i ich wpływ na panoramę od pojawienia się jej najstarszych elementów. Podczas II wojny światowej znaczną część składowych widoku zniszczono lub wyburzono. W pierwszych latach odbudowy miasta, przy okazji realizacji Trasy W-Z, ukształtowano widok na nowo, z zachowaniem elementów obecnych w przeszłości. Nowa panorama bardzo szybko stała się symbolem stolicy. Odbudowa miasta była wyzwaniem i jednocześnie szansą, żeby naprawić błędy z przeszłości i wprowadzić postulowane jeszcze przed wojną zmiany: odbudować budynki w wybranych formach, odsłonić je, wyeksponować i uzupełnić nowo zaprojektowanymi obiektami.

Abstract

A city's panorama reflects its historical, cultural, and architectural heritage. It is a testament to history, the result of spatial and architectural evolution, and an important part of urban heritage. This article presents the results of research on the history of changes in the landscape composition of Old Warsaw as seen from the Vistula River. The key transformations of this part of the city and their impact on the panorama since the appearance of its oldest elements were analyzed. During the Second World War, many of the elements of the panorama were destroyed or demolished. In the first years of the city's reconstruction, the implementation of the East–West Route reshaped the view, while preserving historical elements. The new panorama quickly became a symbol of the capital. The reconstruction of the city was both a challenge and an opportunity to correct the mistakes of the past and introduce changes that had been advocated even before the war: to reconstruct buildings in carefully selected historical forms, to reveal and emphasize them, and to complement them with newly designed structures.